

DEZSŐ KINGA

„Majd kilencz tiz emberöltő régiségben”

Az elbeszélő ideje Arany *Toldijában*

Az *emberöltő* kifejezés kétségtelenül Arany János *Toldijával* vált ismertté; említésekor ma is a fülünkben csengenek az *Előhang* sorai, miszerint „Toldi Miklós képe ugy lo-bog fel nékem / Majd kilencz tiz emberöltő régiségben”. A szó jelentése után kutatva arra lettem figyelmes, hogy a kifejezést többféleképpen magyarázták, s a mai napig vannak eltérő vélemények és kialakult viták a pontos meghatározást illetően. Arany halálának évében, 1882-ben jelent meg Lehr Albert elsősorban iskolák számára készített, magyarázó jegyzetekkel ellátott *Toldi*-kiadása, melyben az *emberöltő* kifejezésről a következőket írja: „egy időben élő emberek sokasága, – nemzedék, ivadék, embernyom, generatio. (Arany többször használja e szót mind versben, mind prózában s jóformán ő plántálta be az irodalmi nyelvbe. Petőfi, Tompa, Vörösmarty, Csokonai stb. nem élnek vele.) N. Lajostól a költő koráig 500 év folyt le, e szerint egy emberöltő «itt» = 50 esztendő. [...]”¹ Pásztor Emil a *Toldi-szótárban* csak annyit állít, hogy „emberélet(nyi idő)”.² A 20. század elején nyelvészeti folyóiratok – elsősorban a Magyar Nyelv – hasábjain behatóbban is foglalkoztak az *emberöltő* magyarázatával és nyelvészeti elemzésével, ezek azonban inkább a nyelvészeti fejlődés és eredet után kutattak, jelentésbeli pontosítással nem. Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy hogyan értelmezhető az *emberöltő* kifejezés Arany költői nyelvhasználatában, mindenekelőtt a *Toldiban*. A korábbi nyelvészeti megközelítés helyett tehát az irodalmi és köznyelvi jelentés meghatározása áll a kutatásom középpontjában. Ehhez azonban szükséges, hogy röviden összefoglaljam a korábbi (elsősorban nyelvészeti megközelítésű) magyarázatokat.

Az emberöltő nyelvészeti magyarázatai

Lehr Albert volt az első, aki a kifejezés magyarázatával foglalkozott. A *Toldi* említett kiadásában (1882), illetve a *Toldi estéjének* kiadásában (1905) is ír róla. Ez utóbbiban azzal egészíti ki korábbi meghatározását,³ hogy annak népnyelvi előfordulásait sorolja magyarázatul. „Más öltőbeli nép = a régítől különböző, másképp gondolkozó nemzedék. Ezt a szót: *öltő*, *emberöltő*, «idő», «kor», «emberkor», «embernyom», «nemzedék», «ivadék»

* A szerző a tanulmány megírásakor a Debreceni Egyetem doktori ösztöndíjas hallgatója volt.

1 ARANY János, *Toldi: Költői elbeszélés*, nyelvi és tárgyi jegyz. LEHR Albert, Bp., Franklin-Társulat, 1882, 63.

2 PÁSZTOR Emil, *Toldi-szótár: Arany János Toldijának szókészlete*, Bp., Tankönyvkiadó, 1986, 74.

3 ARANY, *Toldi* (1882), i. m.

(generatio) jelentésben – a néptől vette Arany és felkapatta az irodalommal is.⁴ Simonyi Zsigmond Lehr magyarázatát egészíti ki 1908-ban. Szerinte a kifejezés ritkán fordul elő a régebbi irodalmunkban, a legkorábbi adat, amit idézni tud, 1794-ből való: „Egynehány öltő emberek (Nagy S., Isten jósága a természetben, 1794, 4, 452).” Ő is megjegyzi, hogy az emberöltőt Arany János hozta be az irodalomba, aki ugyanezen jelentésben használta még az *öltő* és az *embernyom* kifejezéseket is. Ugyanazt a jelentést adja meg, mint Lehr. A jelentésfejlődésről azt írja, hogy eleinte „föölteni való ruhát jelentett”, majd a páros testrészek ruhanaveiből kifejlődött a pár jelentése. „Innen egy öltő ember tkp. egy csapat, egy csoport az egymásra következő nemzedékek közül, a kortársak csapata.”⁵

Arany születésének évfordulója kapcsán a Magyar Nyelv 1917-es évfolyamában több írás is foglalkozik e kifejezés magyarázatával. Horger Antal cikkében hangtani analógiákat hoz, hogy bizonyítsa azt a feltevését, miszerint magánhangzó-váltakozás történt az *élni* szónál is, így lehetett ennek a műveltetője az öltő. „Így egy *emberöltő* is az az idő, kor, a mely az embert bizonyos átlagos határok között *él-teti*, élni engedi. *Emberöltő* tehát eredetileg az idő vagy kor főnevek jelzője volt s csak a jelentéstapadás ismert folyamata következtében vált idővel főnévvé.”⁶ Ezzel száll vitába Melich. Cáfolatát azzal az érveléssel támasztja alá, hogy az emberöltő a *Toldi* megírásáig, azaz a 19. század közepéig nem bukkan fel írásos formában. Lehr kommentárjára hivatkozva ő is a népnyelvből eredezteti a kifejezést, ám azt vallja, hogy újabb keletű népi szó, mely korábban (ruhát) öltetni jelentésben volt használatos, majd ez jelentésátvitellel (új műveltség új viselettel is jár) a 19. század elejére *idő* jelentésre módosult. Melich érvelését egészíti ki Simai Ödön, aki korábbi írásos adatokat hoz példának, így ő kissé korábbra, a 18. század közepére tenné a jelentésváltozást. (Érdekes, hogy szerintük az írásossággal egyből megváltozik a jelentés, s eltűnik a népnyelvi használat szerinti értelmezés.) Ugyanebben az évben jelenik meg Szendrey Zsigmond írása is, aki szintén a néphagyomány szerepét emeli ki a fogalom kapcsán, ezáltal árnyaltabb jelentéshez jut, mint a korábbi meghatározások. Azt állítja, hogy az emberöltő nem csupán Arany műveiben van meg, hanem él a szalontai nép közt is. Gyakran hallani ilyent: „úgy két-három emberöltő előtt, még a nagyapám idejibe.”⁷

Majd két évtizeddel később újraéled a vita. Először Beke Ödön cikke jelenik meg a Magyar Nyelvőrben, akinek elképzelése a korábbi elméletek közül Simonyi magyarázatához áll a legközelebb. Így összegzi: „Emberöltő tehát tkp. azt jelenti 'emercsoport, emercsapat, együtt egy korban élő emberek', s ebből fejlődött a 'nemzedék', majd 'kor' jelentése.”⁸ Szerinte is a ruha felöltéséből alakulhatott ki a szó, annak átvitt alakja, de

4 ARANY János, *Toldi estéje*, magyarázta LEHR Albert, Bp., Franklin Társulat, 1905, 323. Ugyanezt olvashatjuk a Magyar Nyelv első számában, ahol Lehr kiadásának részletét idézik: MNy, 1(1905), 65.

5 SIMONYI Zsigmond, *Emberöltő*, Nyőr, 37(1908), 360.

6 HORGER Antal, *Emberöltő*, MNy, 13(1917), 117.

7 SZENDREY Zsigmond, *Emberöltő*, MNy, 13(1917), 263.

8 BEKE Ödön, *Emberöltő*, Nyőr, 62–63(1934–35), 46–47. Beke 1958-ban a Magyar Nyelvőr 78. számában újra ír az emberöltőről, de lényegében nem változtat korábbi magyarázatán: „Az Arany Toldijából ismert emberöltő 'kor, nemzedék' jelentésben tehát csak azt jelentheti: 'emercsoport, emercsapat, együtt, egy korban élő vagy élt, egymást felváltó nemzedék.' Uő, *Ölt, öltés, öltő*, Nyőr, 78(1954), 234.

nem egészen úgy magyarázza, ahogy korábban Melich és Simonyi. A következő évben Pais Dezső foglalja össze az eddigi értelmezéseit az emberöltőnek, majd kifejti saját álláspontját, melyre a magyar és török szócsalád jelentésfejlődésének vizsgálatából következtetett. „Ezen véleményem szerint nem az 'egy, két stb. pár' értelemre mennek vissza, hanem egy a 'hozzá-, egymásba, összeakad' jelentésből módosult 'csatlakozik, egyesül' árnyalathoz kapcsolódnak”.⁹ Feltételezései szerint lehetséges, hogy az egymásba akaszzkodó méhekből alakult méhraj szemlélete volt az indíték. E feltételezés ugyan nem állja meg a helyét, ám az egymásba kapaszkodás (miként az *öltés* 'varrás' jelentésű eredeténél is) a 'nemzedék' (kb. 25 év) jelentést erősíti az emberi élet idejével (kb. 60 év) szemben.

1941-ben jelent meg Bárczi Géza *Magyar szófejtő szótára*, melyben az emberöltő eddigi magyarázatait – elsősorban eredetét és a jelentésváltozás folyamatát – három pontban foglalja össze (1. él; 2. öltő ruha, 3. összetartozó részek, csoport). Arra a végkövetkeztetésre jut, hogy egyik magyarázat sem kielégítő.¹⁰ 1944-ben Implom József megemlíti Bárczi összefoglalóját, ő már nem nyelvészeti, hanem irodalmi megközelítésből tárgyalja az emberöltőt. Arany művéből magyarázza a kifejezést, ám nem a *Toldit*, hanem a *Buda halálát* állítja elének példának. Valószínűleg azért, mert ebben a szövegkörnyezetben valóban egyértelmű időmeghatározást találunk. „Arany János a Buda halálában (1863.) ezeket a szavakat adja berni Detre szájába: «Harmadik öltő már, hogy a hunok látnak» – Az öltő szó 'nemzedék' jelentésére már 1824-ből van adatunk: «mind addig, míg az az öt ember kihalt» Szikszai: Biblia győzödelme 34.”¹¹ A *magyar nyelv történeti etimológiai szótára* is összefoglalja a vitát. Legvalószínűbbnek az ölt varrással kapcsolatos jelentését tartja, az egymásutániság összefügg az emberi nemzedék jelentés kialakulásával. Arany révén vált köznyelvivé a kifejezés, a korábbi előfordulások alapján a 33 évet jelöli meg időtartamául.¹²

A jelentéstulajdonításokat összefoglalva elmondhatjuk, hogy főként *idő* jelentést társítanak az öltő kifejezéshez (Horger, Melich), így az összetétel 'emberidő', 'emberéletnyi idő' jelentést nyer. Van, aki a 'nemzedék' jelentést adja meg, vagy arra utal értelmezése (Simonyi, Implom, Szendrey), és akadnak olyanok is, akik az idő és nemzedék jelentést egymás mellé sorolják (Lehr, Simai, Beke). A fentebbi fejtegetések azonban kevésbé koncentráltak az árnyalt jelentésre, céljuk elsősorban a kifejezés eredetének felkutatása és a jelentésváltozás bemutatása volt. Az *öltő* 'idő'-ként való meghatározása még nem feltétlenül jelenti az emberöltő összetétel esetében az ember születése és halála között eltelt átlagos időt (kb. 60 év), utalhat az emberré fejlődés, felnövés idejére, tehát a születés és a gyermekáldás közötti időre, ebben az esetben kb. 25–30 év. Azt azonban nem tudjuk mindig pontosan meghatározni, hogyan is érthette az adott cikk írója, mindenesetre tanulságos, hogy míg Melich kizárólag 'emberidő' jelentést ad meg, addig Simai rá egyetértőleg hivatkozva már a 'nemzedék' jelentést használja.

9 PAIS Dezső, *Emberöltő*, MNy, 32(1936), 280.

10 BÁRCZI Géza, *Magyar szófejtő szótár*, Bp., Királyi Magyar Nyomda, 1941, 63.

11 IMPLOM József, *Emberöltő*, MNy, 40(1944), 230.

12 Vö. A *magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. BENKŐ Loránd, I, Bp., Akadémiai, 1967, 759–760.

Tolnai Vilmos a nyelvújításról szóló könyvében az emberöltőt hozza annak példájára, hogy egy elfeledett, évtizedek vagy évszázadok óta nem használt szó új megjelenése – szándékos felújítás esetén – nyelvújításnak mondható. Ám ha ez csupán irodalmi szándékkal, a régies színezet miatt történik, akkor művészi hatáskeltés a cél, és nem beszélhetünk nyelvújításról. Arany emberöltője viszont arra példa, amikor az irodalmi használat mégis nyelvújítás lesz, hiszen ebben az esetben a szerző több művében is (tehát gyakran) használja a szót, és művei által nem csupán irodalmivá, de köznyelvivé is válik.¹³ Habár korábról is maradtak fenn írásos források hasonló kifejezés használatáról (lásd Melich, Simai, TESz stb.), mégis Arany által vált az emberöltő a köznyelvben is használt kifejezéssé. Ezt igazolja az is, hogy Arany szóhasználata előtt nem pontosan ebben az összetételben bukkant fel a szó, vö. *ötő ember, öltő ember, öltőbeli ember*.

Mivel a nyelvészeti elemzések is többnyire azt állítják, hogy Arany vezette be irodalmi nyelvhasználatba a kifejezést, érdemes volna megvizsgálni, hogy mit jelent a szó Arany más műveiben. A kifejezés előfordulási környezetéből árnyalhatjuk annak jelentését is. Arany az alábbi művekben használta az emberöltőt vagy annak közeli alakváltozatát: *Toldi, Keveháza, Tanári jubileumra, Toldi estéje, Buda halála, Tamburás öregúr*.¹⁴ Valószínűleg saját nyelvjárásából került be a költői nyelvhasználatába. Az is feltűnő, hogy a művek többnyire az 1850–60-as évekből származnak, ekkor kerülhetett be Arany szóhasználatába, s az egy időben gyakori költői használata segíthette a köznyelvben való elterjedését. A *Toldi* után a *Keveházában* (1853) bukkan fel: „A széles völgy egy lábnyom: a / Súlyos had óriás nyoma, / Ki egyet toppantott s ehol! / Ez emberöltő nincs sehol.” A *Toldi estéjében* (1854) ezt olvashatjuk: „Más öltőbeli nép, más ivadék nő fel, / Aki ésszel hódít, nem testi erővel” (VI. ének). A *Tanári jubileumra* című versét (1858) idézve: „Te, ritka férfi! áldjad Istened, / Ki oly önérzettel dúsgazdagon / Állhatsz pihenni meg pályád felén. / Körödbe gyűlnek a felnőtt fiak, / (Egy emberöltő) s érett férfi ésszel / Köszönve amit ifjakért tevé, / Legszebb jutalmad így tőlük nyered.” A *Buda halála* (1863) II. énekében ez áll: „Hú szolgálád vagyok én, az voltam atyádnak, / Harmadik öltő már, hogy a hunok látnak.”

Arany műveiben az *emberöltő* mindegyik előfordulása az egymást váltó nemzedékekre utal. A kifejezés a fentebbi idézetekben egyre árnyaltabbá válik. A *Keveházában* a tágabb kontextusból tudjuk meg, hogy egy nemzedék szinte teljes kipusztulását énekli meg a költő. A véres csata óriási veszteséggel zárult: „Százhusz ezer jó hún halott, / S két annyi ellenség van ott; / Nem ellenség, mind vérrokon: / Vérök vegyest foly a fokon.” Az *emberöltő* jelentését vizsgálva a *Keveházából* való idézet időben tágabb jelentést enged meg: a csatában elhullott férfiak életkora az éppen férfivá serdült ifjú és az idősebb, de még fegyverforgatásra magában erőt érző férfi koráig terjed. A *Toldi*

13 Vö. TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás*, Bp., MTA, 1929, 7.

14 A teljesség igénye miatt megemlíteném, hogy *A kétablakú ház* c. novellafordításában a következő formában szintén szerepel a kifejezés: *öltőbeli ember*. A Gogol-fordítás a többi novellával együtt csak 1878-ban jelent meg, de a fordítások többnyire az 1860-as évekből származnak. A keletkezés idejét tekintve pedig beilleszthető azon művek sorába, ahol a kifejezést használta a költő.

estéjében az *öltőbeli nép* magyarázatát, pontosítását is megadja számunkra a költő. Egy következő generáció, nemzedék felnövése hozza el az új gondolkodásmódot is, ahol a győzelmet nem erővel, hanem ésszel lehet kivívni. Ebben az esetben az *öltőbeli* jelentése az az idő, mely az újszülött felnőtté éréséig eltelik. A *Tanári jubileumra* című költeményben a megszólított tanár pályája felén (azaz kb. negyvenes évei közepén) jár. Innen tekinthetünk vissza gazdag tanári pályafutására. Ifjakat, gimnazista korú (14–15 éves) diákokat oktatott és oktat legjobb tudása szerint. A vers jelenében az első tanítványok már „felnőtt fiak” (harmincas éveiknek végén járnak), egy emberöltő telt el azóta, hogy ifjúként az iskolapadban fiatal tanárukat hallgatták. A versidézet nagyon pontosan megadja az *emberöltő* jelentését: 20–25 év közé tehető.¹⁵ A *Buda halálában* egyértelművé válik az is, hogy egy emberi élet általában három emberöltőt foglal magában. „Harmadik *öltő* már, hogy a hunok látnak”. Ha az átlag férfi életkort kb. 70 évvel számoljuk, akkor jelen esetben az *öltő* jelentése 20–25 év (pontosabban itt is 23 évre tehető), tehát a fentebbi idézetek sorába állva itt is *nemzedék* jelentésben szerepel. Arany kései lírájában is visszatér a kifejezés. A *Tamburás öregúrban* (1877) az alábbi sorokat olvassuk a régi és új nemzedék dalairól: „Ami dalt elnyűtt ez az *emberöltő* / S mit összelopott mai zene-költő, / Öreg úrnak egyről sincs tudomása; / Neki új nem kell: amit ő ver, más a.” Itt az *emberöltő* egy nemzedék egy generatio jelentésben áll: az „öreg úr” már nem érti, és nem tudja magáévá tenni az újabb nemzedék dalait, az elmúlt 20–25 év változásai szakadékot állítanak a két nemzedék közé.

Valószínűleg Lehr kommentárjának, majd a *Toldi-szótár* magyarázatának köszönhetően terjedt el az a felfogás, miszerint az Arany *Toldijából* elhíresült kifejezést maga a költő 50–60 évnek, azaz egy emberéletnyi időnek érti. Lehr nem csupán a szó jelentését írta le, de ezzel egyidejűleg azt is állítja, hogy Arany *Toldijának* elbeszélő ideje kétségkívül megegyezik Arany idejével, vagyis a mű elbeszélője maga a költő. Ez azonban korántsem lehet evidens egy költői mű esetében. Lehr (1882) ezt a vélekedését vette alapul az *emberöltő* magyarázatához, ebből következtetett arra, hogy Arany János kora és Nagy Lajos király között eltelt időre utal a költő, amikor 9–10 *emberöltő* távlatát jeleníti meg: „Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem / Majd kilencz tiz *emberöltő* régiségben.” (Kiem. tőlem: D. K.) Innen számítható ki az 50–60 év időtartam. Az elkövetkező évtizedekben nem foglalkoztak Lehr magyarázatával, a nyelvészeti fejtegetések egészen másból indultak ki. A *magyar nyelv történeti etimológiai szótára* (1967) és a *Magyar értelmező kéziszótár* első kiadása (1972, változatlan utánnomás: 1992) sem veszik át ezt az elképzelést. Ezt követően azonban változás állt be a fogalom magyarázatában: a *Toldi-szótár*

15 Számításom során a könnyebbség kedvéért az ifjú diákokat és a pályakezdő tanárt mint kiindulópontokat pontos évhez rendeltem, az *emberöltő*t viszont tágabb időintervallummal számoltam, hogy lehetőség legyen a későbbi pontosításra. Eszerint az ifjú diák 14 éves, a pályakezdő tanár 22 éves, a pályája felén járó oktató 42–47 éves, a pályája pedig 62–72 éves korág tart. Az előző kormeghatározásokat úgy kaptam, hogy épp két *emberöltő*t számoltam a tanári pályára, így a tágabb intervallum annak köszönhető, hogy az *emberöltő*t 20–25 évvel számolva megadtam a lehető legkisebb és a lehető legnagyobb kort is. Ez alapján tehát az ifjú diák és a pályakezdő tanár közti korkülönbség 8 évre tehető. Ezeket felhasználva a versben nevezett ifjak korától (14 éves) egy *emberöltő* (20–25 év) telt el, mire *felnőtt fiak* (34–39 év) váltak belőlük és az érett férfi, aki alig 8 évvel idősebb tőlük, büszkén tekinthet életükre.

szerzője Arany szókészletére koncentrálna Lehr jegyzeteit kiemelt forrásának tekinti, ebből magyarázza röviden az *emberöltöt* 'emberéletnyi idő'-nek. Ez a meghatározás egyértelműen az emberi születés és halálozás közötti időt jelenti. Lehr fejtegetésére azonban már nem térhet ki, mert más elvek szerint készült a két mű. A *Magyar értelmező kéziszótár* javított kiadása 2003-ban jelent meg, érdekes, hogy abban már kiegészül a korábbi meghatározás. Míg az első kiadásban ez áll: „emberöltő: Egy-egy emberi nemzedék kifejlődéséhez szükséges idő (25–35 év)”,¹⁶ addig a javított kiadásban az előbbi meghatározás mellett egy második értelmezés is helyet kap: „emberöltő: 2. Az emberi élet időtartama (70–80 év).”¹⁷ További kérdésként merül fel, hogy az interneten található szótárak, illetve tudományos ismeretterjesztő oldalak (melyek forrásukat nem tüntetik fel), honnan veszik azt a magyarázatot, hogy a *Toldi* elbeszélői idejét és elbeszélő idejét összehasonlítva 60 év időtartamban állapítsák meg az emberöltőt (ezáltal egy emberi élet idejeként definiálva azt, melynek magyarázata, hogy mivel Arany révén terjedt el, akkor még ennyi volt az átlag életkor). Nem tartom valószínűnek, hogy Lehr kiadásához nyúltak volna vissza, máshol azonban nem találtam erre ilyen konkrét utalást.¹⁸

Az elbeszélő ideje a Toldiban

Feltételezésem szerint Arany *Toldijának* elbeszélője nem egyezik meg a költővel, sem a költő korából származó elbeszélővel. A továbbiakban amellet kívánok érvelni, hogy a *Toldi* elbeszélője Ilosvai korának elbeszélője, vagy egyenesen az ő művének elbeszélőjével egyezik meg. Ez a viszony a *Toldi* és Ilosvai művének viszonyát is átértékeli, amennyiben nem csupán az eposzi hitel vagy a mottók kölcsönzését köszönheti Ilosvainak, hanem Arany *Toldija* az Ilosvai-mű költői átírata, parafrázisa. Költői átíratról itt abban az értelemben beszélhetünk, miszerint Arany Ilosvai *Toldi Miklós históriáját* nem csupán forrásként,¹⁹ mint a néphagyomány textusát használja, hanem belehelyezkedik annak elbeszélői idejébe és szerepébe, innen beszéli el a történetet. Ahhoz, hogy megértsük Arany és Ilosvai szövegének (elsősorban Arany *Toldijának* és Ilosvai *Toldi Miklós históriájának*) szövevényes viszonyát, szükséges, hogy pontról pontra áttekintsük a két mű találkozásának pontjait.

Ilosvai *Toldi Miklós históriájának* (1574) műfaja históriás ének, történeti krónika, melyben a történeti adatok feldolgozása, illetve a mondai elemek beépítése nagyobb

16 *Magyar értelmező kéziszótár*, szerk. KOVALOVSKY Miklós, JUHÁSZ József, SZÓKE István, O. NAGY Gábor, Bp., Akadémiai, 1972, 1992, 317.

17 *Magyar értelmező kéziszótár*, szerk. KOVALOVSKY Miklós, JUHÁSZ József, SZÓKE István, O. NAGY Gábor, Bp., Akadémiai, 2003, 305.

18 Meglepő, hogy az oktatásban ez a probléma nem merült fel. A *Toldi* esetében nem foglalkoznak sem a külső elbeszélő, sem az elbeszélő idejének tanításával, holott a *Toldi* már általános iskolában, a *Toldi estéje* középiskolában kötelező tananyagként szerepel.

19 Aranynak több írott forrás állt a rendelkezésére Toldi Miklós történetének elbeszéléséhez, de merített Szalonta népi szájhagyományából is. Jelen dolgozatomban azonban kizárólag Arany szövegének és Ilosvai verses históriájának kapcsolatát tárgyalom.

súllyal bírtak, mint a költői megformálás. Arany számára különösen fontos, hogy a népi tudatban is élő mondai alapot találjon műveinek megalkotásához. Az eposzi hitel Arany számára a mű alappillére, e nélkül nem tudja felépíteni művét. A költő így fogalmaz: „Van ugyanis *történelmi hitel*, mely a tények valóságán épül, ezzel szemben megkülönböztetem az *eposzi hitelt*, mely nem törődik azzal, megtörtént-e a dolog, de igen, hogy él-e az a nemzet a nép tudalmában, emlékei- s hitében, s az utóbbiakhoz, mennyiben a költői cél engedi, makacsul tapad. Nem költ semmit, a míg hagyomány van, *nem ferdít, hol az eltérés a nép tudalmával ellenkeznék*: de a monda variánsai közt szabadon válogat.”²⁰ Toldi Miklós kalandjai a szalontaiak körében is ismeretesek voltak, így eshetett Arany választása erre a hősré. Ám a szájhagyománynál többet jelenthetett, hogy írásos műre is tudott támaszkodni. Ilosvai *Toldijának* azon részeit igyekezett beemelni saját művébe, melyeket a néphagyományból származónak tekintett. Így ír a *Naiv eposzunkban*: „nekünk [...] a história nyújt némi vezérfonalat régi költészetünkhöz. Krónikásaink, minden józanságuk dacára sem tehetik, hogy, át ne villantsák ottan-ottan a költői forrást, melyből gyakran merítenek.”²¹

Arany és Ilosvai művének szövegszintű találkozását különböző poétikai eljárásokkal éri el a költő. Legszenbetűnőbb, hogy a teljes *Toldi-trilógiában* minden éneket Ilosvai művéből átvett mottó vezet be. Az idézett sorok a szerző nevével ellátva jól elkülönülnek Arany szövegétől, ezért ezeket nem Arany művének szerves részeként szokás értelmezni. Az Ilosvai-idézetek funkcióját elsősorban forrásmegjelölésben határozták meg, az eposzi hitel érvényesítését látták benne. Dávidházi Péter az eposzi hitel elméletét a *Toldi-trilógia* és Ilosvai históriája közti kapcsolat feltárásával igyekszik bemutatni. Fejtegetéseinek kiindulópontja Arany azon állítása, melyet a költő a trilógia középső része kapcsán fogalmazott meg Gyulai Pálnak írott levelében. „Ilosvai magamra hagyott, s én az egyik légvárat a másik fölé rakom, de egyikkel sem vagyok megelégedve, mert nem bigyeszthetek mottót a szakaszok fölibe, *mint pap a textust* [...]”²² Ilosvai históriájának hiányos részeit végül Toldy Ferenc segítségével pótolja,²³ így készülhetett el a trilógia középső része is. Dávidházi több ízben is rávilágít Arany és Ilosvai szövegei

20 ARANY JÁNOS, *Dózsa Dániel Zandirhám c. eposzának bírálatában* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, II, szerk. S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 347.

21 ARANY JÁNOS, *Naiv eposzunk* = A. J., *Tanulmányok és kritikák*, I, szerk. S. VARGA Pál, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 74.

22 Arany János Gyulai Pálnak, 1854. január 21-ikén = A. J., *Levelezés 1: 1828–1851*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1974 (Arany János Összes Művei, 15), 383. Kiemelés tőlem – D. K.

23 „Az Új Magyar Museumot olvasván felfigyelt Toldy Ferenc *A magyar történelmi költészet Zrínyi előtt* című értekezésére, mely szerint Ilosvai 1746. évi kiadásából tizenöt versszak hiányzik, s Ilosvai amúgy sem merítette ki a Toldi-mondát. Azonnal levélben fordult Toldyhoz. «Minthogy én a Toldi mondának azon részéből, mi Ilosvaiban meg nincs, igen keveset ismerek, kénytelen valék jobbadán a pusztá képzeletből meríteni, s ezt Lajos korabeli történelmi háttérre fektetni. De hasonlíthatatlanul többet érne, ha magából a mondakörből vehetném az anyagot» – magyarázza Toldynak, s arra kéri, másoltassa le a neki hiányzó versszakokat, sőt «teljes kiterjedésben» az egész mondát, hogy eposzának tervét lehetőleg hozzáigazíthassa.” DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 166.

közti igen összetett viszonyra, melyet Arany levelezésében és írásaiban előforduló kijelentéseivel igazol. Az epikai hitel elmélete a *Toldi*ban több szinten is megvalósul. Arany elbeszélésének sorai közé is beillesztett Ilosvai-idézeteket, ezeket a helyeket gondosan jelölte is.²⁴ Dávidházi az egyik ilyen átfogalmazott sor kapcsán kiváló kérdéseket tesz fel, melyek a két mű közti viszony kapcsolatára kérdeznek rá. A már korábban is vizsgált sornál Arany a saját szavát Ilosvaiéra javította át („Ütve keresztútnál egy csekély halomba” módosítva: „Ütve »általútnál« egy csekély halomba”, *Toldi*, I. ének), ennek okait fürkészi Dávidházi:

Akinek volt képzelete és láttató ereje ahhoz, hogy a petrencerúddal utat mutató Miklóst oly emlékezetesen megjelenítse, az miért érezte szükségesnek, hogy e stílusban nem sok többlettel kecsegtető szót beemelje szövegébe? S miért tartotta fontosnak, hogy idézőjelbe is tegye? Lelke megnyugtatóra? A közösségi hagyomány egy (mégoly elenyésző) töredékének átmentése érdekében? Annak jelzésül, hogy műve egy régi költői szöveg klasszicista értelemben vett *imitatio*ja, újjáalakított változata akar lenni? Vagy az örökül kapott világ elfogadásának és alapul vételének többszörösen közvetett, s itt épp csak rezdülésszerű gesztusaként?²⁵

Különösen fontosak ezek a kérdések ahhoz, hogy megértsük: Arany nem csupán utalni kívánt Ilosvai művére, mint a Toldi eposzi hitelét megalapozó mondai anyagra. Az első Toldi és Ilosvai műve között sokkal szövevényesebb kapcsolatot teremtett.

Hász-Fehér Katalin ezt a viszonyt az intarzia fogalmán keresztül láttatja. Dávidházi gondolatmenetét folytatja, az írásos mondai hagyomány beemelését, annak poétikai szerepét hangsúlyozza:

Ilosvai műve azonban nemcsak metaforikus értelemben vett textusként, hanem *írott szövegszerűségében* is érdekelte Aranyt. Intarziák találhatók belőle az egész *Toldi*ban, többek között az előhang 2. versszakának végén: „És, kit a csizmáján viselt sarkantyúját”; a 1. ének, 3. vsz., utolsó sorában: „Ütve, általútnál’ egy csekélyebb halomba”; a 3. ének, 1. vsz., 4. sorában: „Vitéz ő szolgálai rudat hánynak vala” stb. Ha Arany csak a szóbeli hagyományt tartotta volna szem előtt, arra elegendő lett volna a mottó vagy a lábjegyzetes hivatkozás, esetleg előszó a műhöz. A beidézés technikájának poétikai szerepe van. *Megnyitja a szövegteret a XVI. századi mű és szerzője felé, áttemeli őket a saját munkájába, olykor hagyja Ilosvait „szóhoz jutni”, máskor pedig éppen a közös alkotást, „együttmondást” hangsúlyozza.*²⁶

Hász-Fehér Katalin kiváló meglátásait folytatva, úgy vélem Ilosvai és Arany szavai a 19. századi szerző akarata ellenére sem képesek elkülönülni, egymásba folynak, és

24 Arany az *Előhang* utolsó sorához tartozó megjegyzésében a következőket írja: „Az ezen „_’ jeggyl felhozott helyek Ilosvaiból vannak átvéve. A. J.”

25 DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 174–175.

26 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Szövegihletek Arany költeményeiben = Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAY Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 156–172, itt: 164. (Kiemelés tőlem – D. K.)

közös műként jön létre Arany *Toldija*. Habár a költő igyekszik írásos formában elkülöníteni Ilosvai szövegét a sajátjától, ez a különválasztás egyre nehezebbé válik, amikor egy soron belül különböző helyen több idézett szó van jelen. Hász-Fehér Katalin az „együttmondásra” a 4. énekből hoz példát: „Bujdosik az ,éren’, bujdosik a ,nádon’, / Nincs, hová lehajtsa fejét a világon”. A következő megjegyzést fűzi hozzá: „Az első sort itt felváltva adja a modern szerző és a régi énekes. Ily módon a narrátor részese lesz a Tinódi idejében még elérhető *szóbeli kultúrájának*.”²⁷ Különös azonban, hogy Arany több helyen pontatlanul idéz, épp ezen a helyen is. Ilosvai szövegében²⁸ ezt olvashatjuk: „Szerető szolgáját mert megölte vala, / Kiért réten, nádon Miklós búdosik vala.” (Kiemelés tőlem – D. K.) Másik ilyen nem szöveghű idézete a *Toldi* 3. énekének 4. sorában található. „Vitéz ő szolgálai rudat hánynak vala” – olvassuk a *Toldiban*, holott Ilosvai históriájában az áll: „Vitézlő szolgálai rúdat hánnak vala.” Míg a korábbi példa semmiképpen nem lehet a filológusok félreolvasásának eredménye, addig ez utóbbit vélhetnénk annak is, ám már az első kéziratban nagyon tisztán olvasható ez a szakasz, kétséget sem hagyva a kutatóknak. A „pontatlanságok” sokkal inkább arra engednek következtetni, hogy Arany nem szöveghű másolóként dolgozott Ilosvai szövegéből, hanem annak sokszor olvasott sorai a fülében csengtek műve megalkotásakor. Így toldotta be a szavakat, néha a hangzás elsődlegessége dominál, ami jelentésváltozáshoz vezet. Ez alapján a két mű közti viszony leírásához, Arany poétikai eljárásához az *intarzia*²⁹ helyett helyénvalóbb volna a *palimpszeszt* fogalmát használni. Olyan intertextuális viszony feltételezhető a 16. és a 19. századi szöveg között, mely a szóbeliség hagyományán alapul, ezzel az eposz eredeti funkciójához kapcsolódik. Ha Arany szövegében a beillesztett szavak nem is pontos idézetek, de mögöttük felsejlik az Ilosvai-mű, egyszerre halljuk Arany és Ilosvai szavait. Ezért a *Toldi* írásos alakja és a szóbeli formája némiképp feszültségben áll, hiszen a hallás médiumán keresztül nem érzékeljük olyan élesen a két mű elkülönülését. Az írásos jelölés segíti a korabeli (és mai) olvasót a szövegrészek szétválasztásában, ám könnyen félre is vezethet bennünket, hiszen a két mű szövegszerű elkülöníthetőségére utal.

Arany alkotói folyamatára következtethetünk abból is, hogy a *Toldi* első kéziratában több helyen nincsenek jelölve az Ilosvaitól beemelt részek. Itt még nincs jelölve a fentebb elemzett sor a negyedik énekből (Bujdosik az ,éren’, bujdosik a ,nádon’), a Kisfaludy-Társaság pályázatára beküldött kéziratban³⁰ azonban már szerepel a jelölés. Arany Ilosvai művét írja át, emellett szól az is, hogy a 19. századi költő Ilosvai művéből a *Toldi* cselekményét feldolgozó szövegrészt igen nagy részben emeli be saját

27 Uo.

28 Az Ilosvaitól vett idézeteket a kritikai kiadásból idézem: ILOSVAI Péter, *Az híres neves Tholdi Miklós-nak jeles cselekedeteiről és bajnokságáról való história = XVI. századbeli magyar költők művei*, 3: 1540–1575 (Nagybányai Mátyás, Siklósi Mihály, Végkecskeméti Mihály, Batthyány Orbán, Tolnai György, Ilosvai Selymes Péter és három névtelen), közzét. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1883 (Régi Magyar Költők Tára, 4), 241–253.

29 Az intarzia pontos fogalmát nem adja meg a cikk írója. A szövegből nem annyira a költői használatára, a Nyugatosok által kedvelt nyelvi játékra következtethetünk, mint inkább a bútorművészből átvett *berakás* jelentésére kell gondolnunk.

30 Ez nem a költő kézírása.

művébe. A 16. századi műből feldolgozott strófák igen sűrűn írják le a cselekményt, Arany az egyes versszakokból különféle helyekre és különböző technikákkal épít be saját elbeszélésbe. Példaként idézem a következő Ilosvai-strófát, melyben dőlt betűvel jelöltem azokat a szövegrészeket, melyek majd szó szerint megjelennek Aranynál és a költő maga is jelölte az idézetet. „Öcscsét ez dologért *gyakran megfeddi vala*. // Magában Tholdi György úgy *búskodik vala*, / *Miklóstra öcscsére nagy haragja vala*, / *Szerető szolgálját mert megölte vala*, / *Kiért réten, nádon Miklós búdosik vala*. // *Igen keserűli Miklóst az ő anyja*, / *Titkon azért ötet éléssel táplálja*”.

A trilógia szintjén is megvalósul a párhuzam Ilosvai históriájával: a trilógia felépítése, az egyes művek eseményeinek láncolata az ősmű hármas szerkezeti tagolását követi. Szörényi László rávilágított arra, hogy bár Ilosvainál az események olykor zűrzavaros sorrendben következnek, mégis felfedezhető a chanson de geste-ek hármas tagoltsága.³¹ Arany a *Toldi*-ban e hármas tagolásnak csupán első részét dolgozza fel, a trilógia megírásának lehetősége már ekkor körvonalazódhatott. „Ilosvai históriájából egyelőre két mozzanatot emelt ki, és olvasztott be saját kompozíciójába; mindkettő, a bujdosás és a győztes párbaj egy eszményileg elképzelt trilógiaterv első darabjának lehet alkotórésze.”³² A trilógia egyes darabjainak szerkezete szintén párhuzamba állítható Ilosvai históriájával. A 16. századi költő külső elbeszélője szólal meg az első strófákban, a történet elbeszélése csupán az ötödik versszakban kezdődik. A bevezető strófákban a megírás okaira, külső körülményeire utal, a hős erényeit hangsúlyozza, ezzel a témaválasztást legitimálja. Arany mindhárom *Toldi*-jában az események leírását több strófányi bevezető előzi meg, melyben megjelenik az elbeszélő idejére vagy személyére való utalás is, célja a történetmondó és a történet idejének, helyének és körülményeinek összekapcsolása, ezek a trilógia darabjaiban különbözőképpen valósulnak meg. A *Toldi* szerkezete kissé eltér a trilógia többi darabjától. A mű sajátos helyzete miatt érdemes úgy (is) vizsgálni, mint önálló elbeszélést, nem csupán a trilógia első részeként.³³ A Kisfaludy-Társaság pályázatára írt nyertes mű első éneke előtt egy két strófából álló *Előhang* olvasható, a történet eseményeinek lezárulta után pedig két strófányi befejezést olvashatunk, ezzel Arany keretbe zárta művét. Az első és az utolsó két strófa a hős kiválóságát méltatja: a mű elején testi erejét, félelmetes megjelenését, a külső jegyek kiválóságát hangsúlyozza az elbeszélő, zárásként pedig Miklós belső erényeit (hűségét, anyja iránt érzett szeretetét, jólelkűségét, szerénységét) és képességeit (harci kiválóságát) méltatja. A keret a mű cselekményén kívül helyezkedik el, benne a főhős kiválósága, kitüntetett külső és belső jegyei éppúgy legitimálják a történet megírását, egy eposz keletkezését, a hagyomány felélesztését, mint ahogyan Ilosvainál is.³⁴

31 *Enfance*: a hős gyermekkora; *chevalerie*: a lovag hőstettei, kalandjai, *moniage*: hős meghasonlik az udvarral, elvonul, de egy nagy veszély újra a világ elé szólítja.

32 SZÖRÉNYI László, *Epika és líra Arany életművében* = Sz. L., „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*, Bp., Magvető, 1989, 167.

33 Az ebből adódó különbségek miatt elemzésem tárgya elsősorban a *Toldi*, így a *Toldi estjével* és a *Daliás idő*kkal nem foglalkozom részletesebben.

34 A trilógia többi darabjában az elbeszélői keret nem Ilosvai művével, hanem az első *Toldi*-val teremt közvetlen kapcsolatot. A *Toldi szerelmében* a külső elbeszélő idejére és személyére is tesz utalást, az

Ilosvai és Arany *Toldijában* is egy külső elbeszélő mondja el a történetet. Ilosvainál az elbeszélő a mű elején és a végén is megjelenik: a külső elbeszélő és az elbeszélés ideje tehát a keretnek köszönhetően világosan elválik az elbeszéléstől és annak idejétől. A keret az első négy strófát és a mű utolsó strófáját foglalja magában. A mű kezdő sorainak jelentősége, hogy Arany is ezekkel a sorokkal kezdi *Toldiját*, ezáltal Ilosvai művébe helyezi olvasóit. „Mostan emlékezem az elmúlt időkről, / Az elmúlt időkben jó Tholdi Miklósról, / Ő nagy erejéről, jó vitézségeről; / Csuda, hogy mindeddig nem emlékeztünk erről.” – írja Ilosvai. A harmadik strófában tér csak vissza az E/1. személyű elbeszélő: „Gyakran gondolkodtam ezen én magamban”. A mű lezárásában, a kolofonban, a históriás énekek poétikai eljárásának megfelelően megváltozik az elbeszélő személye, immár E/3. személyben beszél a versszerzőről: „Az ki ez dolgokat szerzé bé versekbe, / Az régi dolgokról lón emlékezetben, / Neve versszerzőnek vagyon versfejekben, / Az ezer ötszázban hetvennégy esztendőben.” A külső elbeszélő idejére abból következtethetünk, hogy a mű elején az elbeszélő arról panaszkodva javasolja a történet megírását, hogy a krónikák sem szólnak méltóan Toldi hőstetteiről: „Keveset olvasok róla krónikában, / Maga méltó volna írni ezt is abban”. A *mostan* (emlékezem) időhatározó 1574-re, mint a mű megírásának idejére (az utolsó strófában megjelölt évre) vagy az ezt közvetlenül megelőző időre, továbbá az elhangzás jelen idejére utalhat. Az elbeszélő történet pontos idejét kiolvashatjuk a műből: „Írtak akkor ezer háromszáz és húszban, / Tholdi Miklós hogy születék Nagy Faluban” [...] „Idő telvén Tholdi György megházasodék; / Miklós húsz esztendőös vala hogy ez esék; / Az jó Károly király világból kimúlék” [...] „Károly fiát Lajost királylyá választák”. (1342-ben hal meg Károly Róbert, fia, I. (Nagy) Lajos ekkor kerül trónra.) Az elbeszélő történet ideje tehát 1340-re és az utána következő időre tehető, Toldi Miklós 20 éves korában kezdődnek az események Nagyfaluban, majd a gyilkosság miatt bujdosásra kényszerül, ahonnan Budára ér, onnan folytatódik a cselekmény.

Arany János *Toldijának* elbeszélőjére és az elbeszélő idejére csak halvány utalás található, ez lehetett a félreértések alapja. „Toldi Miklós képe úgy lobog fel *nékem* / Majd kilencz tiz emberöltő régiségben” – írja Arany. Ilosvai *Toldijának* első két sora Arany művének mottója. Ennek E/1 személyű elbeszélője megegyezhet Arany elbeszélésének E/1. személyű külső elbeszélőjével, ebben az esetben a mottóra nem, mint külső hivatkozási alapra tekintünk, hanem az elbeszélés szerves részeként fogjuk fel. Ha Arany külső elbeszélőjét Ilosvai korának elbeszélőjének véljük, akkor az *emberöltő* időmeghatározás *nemzedék* jelentésben áll. Rövid számítások szerint, ha egy emberöltő 25–30 év, és Toldi történetének külső elbeszélője kilenc-tíz emberöltőnyire volt az elbeszélés idejétől, akkor $25 \times 9 = 225$, illetve $30 \times 10 = 300$, vagyis az elbeszélés ideje és az elbeszélő idő között 225–300 év telt el. Az elbeszélő időről tudjuk, hogy 1340 körülre tehető,

elbeszélő régi Toldijára gondol vissza. A külső jegyekre is utal a költő, a keret ugyanolyan terjedelmű a trilógia mindegyik darabjában. A *Daliás idők* első két dolgozatában a cselekményt megelőző elbeszélői bevezető csupán egy versszak volt, a második már a *Toldi* cselekményét vezette be. A *Toldi szerelmében* az elbeszélő előhangja már két strófára bővült. A *Toldi estéjéből* az elbeszélőre való utalás teljesen hiányzik. Bár itt is érdemes az első két strófát megvizsgálni, csupán a harmadiktól helyezkedünk bele Toldi idejébe és helyszínébe.

ekkor – Ilosvai szerint – Toldi 20 éves (1320-ban született), Nagy Lajost pedig 1342-ben választották királlyá, Ilosvai művében 1340 körülre teszi. Ilosvai 1574-ben írta művét, tehát 234 év telt el az elbeszélő ideje és az elbeszélő idő között, ez beleesik a fentebb megadott 9–10 emberöltő intervallumába, sőt pontosítja az emberöltőt, eszerint kb. 25–26 év. Hasonló eredményre jutottunk, amikor Arany más költői műveiben vizsgáltuk az emberöltő kifejezést.

A fentebbi érvelésből következően Arany *Toldijának* külső elbeszélője egy 16. századi énekmondó, aki természetesen nem feltétlenül azonos Ilosvai személyével. Arany a *Naiv eposzunkban* így fogalmaz: „Tinódi technikájával, Ilosvai nyelvén, meg lehetett volna írni a magyar Nibelungot. A műalkotás az, mi e kor epikusainál teljesen hiányzik, mi iránt legkisebb érzékök sem volt.”³⁵ Arany célja éppen az lehetett, hogy művével Ilosvai Toldiját úgy teremtsé újjá, ahogyan azt a 16. századi énekmondónak kellett volna költőileg megalkotnia.³⁶

Írásom elsődleges célja az volt, hogy tisztázzam az *emberöltő* pontos jelentését Arany költői nyelvhasználatában. A vizsgálat azonban túlmutat egy adott költő szóhasználatán. Mivel az *emberöltő* időjelölő kifejezés Arany műveivel került be köznyelvbe, a fentebbi elemzés egyértelművé teszi a köznyelvi használat forrásának jelentését. A fogalom tisztázása azonban az elengedhetetlen jelentéstani fejtegetésen túl irodalmi hermeneutikai problémához és annak tisztázáshoz is vezetett. A kifejezés egyértelmű meghatározása Arany *Toldijának* elbeszélői idejét is megadja, az időből pedig az elbeszélő személye is körvonalazódik. A fejtegetés hozadékaképpen pedig újraértelmezhető Arany és Ilosvai *Toldijának* szövevényes viszonya is.

35 ARANY, *Naiv eposzunk*, i. m., 72.

36 A Toldi-mondakör gazdag anyagát kitűnőnek vélte a magyar eposz megteremtéséhez, ám a feldolgozás módja meghiúsította ennek létrejöttét. Arany a költemény hibáját nem a „verselés ügyetlenségében” látja, hanem azt a műalkotás, azaz a „benső idom teljességé”-nek hiánya okozza: „[...] az egy Toldimondán kívül alig hangzott valami által ez állítólag oly dús mondavilágból; s ez is minő feldolgozóra talált Ilosvaiban!” *Uo.*, 73.